

סוגיות מצוטטות בירושלמי

ליב מוסקוביץ

בדומה לתלמוד הבבלי,¹ התלמוד הירושלמי מרבה לרמוז ולהפנות למימרותיהם של התנאים והאמוראים, הן כשדבריהם נמצאים בסוגיה המקומית, והן כשהם נמצאים במקום אחר.² יתרה מזו, לפעמים נראה שסוגיות שלמות³ נרמזות⁴ ואף מצוטטות. יש

* עיקרי הדברים הושמעו ביום עיון לזכרו של פרופ' צ"מ רבינוביץ ו"ל, שהתקיים בכ"ט בטבת תשנ"ב, באוניברסיטת תל-אביב. תודתי לפרופסורים י' זוסמן וד' רוזנטל, שקראו גרסאות קודמות של המאמר והעירו עליהן (האחריות לדברים היא, כמובן, עליי בלבד).

1 ראה, למשל, י' זוסמן, סוגיות בבליות לסדרים זרעים וטהרות, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 163 ואילך, ובספרות הרשומה שם [להלן: זוסמן, סוגיות]; הנ"ל, "היכא איתמר דרב פלוני". דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ג, ירושלים 1972, עמ' 175 ואילך, ובספרות הרשומה שם; ר"ש אברמסון (מהדיר), פריקים מן 'מבוא התלמוד' לר' שמואל בן חופני גאון, ירושלים תש"ן, עמ' 109; ועוד. על ציטוט סוגיות שלמות בבבלי (ולא רק מימרות בודדות), ראה לאחרונה ד' רוזנטל, 'עריכות קדומות המשוקעות בתלמוד הבבלי', מחקרי תלמוד, א (תש"ן), עמ' 155 ואילך (בעיקר עמ' 159 ואילך), אולם ראה כנגדו זוסמן, סוגיות, עמ' 122 ואילך.

2 דיון מקיף ומפורט ברמזיות, בהפניות, ובציטטות של מימרות בודדות בירושלמי טרם נערך. ראה, לפי שעה, י' לוי, מבוא ופירוש לירושלמי נזיקין [להלן: לוי], מהדורת צילום, ירושלים תש"ל, עמ' 14-15 (והערה 3 שם); ח' אלבק, מבוא לתלמודים [להלן: אלבק, מבוא], ירושלים תשכ"ט, עמ' 457, הערה 9, ד"ה 'כיצא בוה'; והספרות שציגה להלן, הערה 23.

3 לצורך הדיון כאן, 'סוגיה' (שלמה) תוגדר כיחידת-דיון המקיימת מהלך שלם של משא ומתן תלמודי, גם אם מצומצם הוא בהיקפו ופשוט הוא במבנהו (כגון שאלה ותשובה, או קושיה ותירוץ). לעומת זאת, קובצי פסקים או מימרות פרשניות לא יוגדרו כ'סוגיות' לצורך דיוננו.

4 ראה, למשל, ר"ש ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה [להלן: ליברמן, הירושלמי כפשוטו], עמ' 95 (הפניה [לא ציטטה]) למימרה בודדת, שממנה נראה שמקורה של המימרה בסוגיה שלמה; ליברמן, שם, עמ' 3, ומ' עסיס, 'הגהות ופירושים בירושלמי שבת', *HUCA* (1977) XLVIII, עמ' ג (ציטטות של מימרות, שמניסוח הציטטה עולה, שהמימרות לקוחות מסוגיה ערוכה; ואכמ"ל על דוגמאות אלו).

שאמוראים נקובי־שם מצטטים סוגיות שלמות,⁵ ונראה שגם סוגיות סתמיות מצטטות סוגיות אחרות.⁶ במקומות אלה, מובאות בשלמותן סוגיות אחרות, שנאמרו במקורן במקום ובהקשר אחר⁷ (ולכן עשויות הן לקטוע את הרצף של הסוגיות המצטטות, לפחות באופן זמני, כיוון שהן סוטות מהנושא המרכזי של אותן סוגיות, ועוברות לנושא אחר⁸). במקרים כאלה, הסוגיות המצטטות מ ש ת מ ש ו ת בסוגיות המצוטטות, שמשולבות פונקציונאלית בתלמוד, וממלאות תפקיד כלשהו במשא ומתן של הסוגיות המביאות אותן.⁹ מובן מאליו, שלחקר תופעה זו, שזכתה לפי שעה רק

- 5 ראה, למשל, הדוגמאות מברכות פ"א ה"א (ב ע"ג), שורה 2 ואילך ור"ה פ"א ה"א (נו ע"ג), שורות 44-45 שצוינו על-ידי לוי, עמ' 14-15, הערה 3.
- 6 ההבחנה שהוצעה כאן בין דברי אמוראים לסתמות באה בעיקר כהבחנה פורמאלית, ואין בה משום נקיטת עמדה בדבר זמנן ומקורן של הסתמות בירושלמי. לא רק שדיון מקיף על הסתמות בירושלמי טרם נערך. ראה, לפי שעה, ר"ז פרנקל, מבוא הירושלמי (להלן: פרנקל, מבוא), ברסלאו תר"ל, לט ע"א; ד' הלבני, 'ספקי דגבריי', *PAAJR*, XLVI-XLVII (1980), עמ' פא [החלק העברי] - הנ"ל, מקורות ומסורות, שבת, ירושלים תשמ"ב, עמ' 16, הערה 37** - *idem*, *Midrash, Mishnah, and Gemara*, Cambridge, Mass. 1986, p. 142, n. 16. אלא שלפעמים סתמות ומפורשות בירושלמי מתחלפות, כפי שכבר צוין (ראה, למשל, י' זוסמן, 'שוב לירושלמי נזיקין', מחקרי תלמוד, א [תש"ן; להלן: זוסמן, נזיקין], עמ' 80, הערה 113; ל' מוסקוביץ, 'סוגיות מוחלפות בירושלמי', תרביץ, ס [תשנ"א], עמ' 21, הערה 20, ובנסמן שם). זאת ועוד: לפעמים אף קשה להבחין בבירור בין הסתמות ודברי האמוראים בירושלמי (בדומה לבבליז), כיוון שלא ברור היכן סוף דברי האמורא, והיכן תחילת הסתם (ראה, למשל, להלן, הערות 36, 44). עם זאת, נראה שהדוגמאות הבולטות והמרשימות ביותר של סוגיות מצוטטות בירושלמי הן אלה שצוטטו על-ידי הסתם, ובמאמר זה נתמקד בדוגמאות מסוג זה.
- 7 מבלי להיכנס לדיון מפורט אודות הקריטריונים לקביעת הקשרן העיקרי והמקורי של סוגיות, נראה (לענייננו) שרשאים אנו להניח שסוגיה מסוימת נשנתה מעיקרא בהקשר אחר, אם המקור שנדון שם נדון לגופו, ולא בגלל קשר אפשרי עם הסוגיה המצטטת. נמצא, שיישומה של סוגיה מצוטטת על-ידי סוגיה אחרת יבוא תמיד כתוצר לוואי של הדיון המתנהל בסוגיה המצוטטת.
- 8 ובהיעדר מינוח מיוחד המשמש להצעת סוגיות כאלו (להלן, הערה 15), לא תמיד יבחין הלומד (מיד) בכך שלפניו סוגיה הלקוחה ממקום אחר, שאינה המשכו הישיר של הדיון הקודם.
- 9 וזאת בניגוד להעברות רגילות (וסוגיות 'כפולות' או מקבילות), שגם אם קשורות הן לדיון המקומי מבחינה עניינית, אינן קשורות בקשר פונקציונאלי מפורש. וראה עוד להלן, והערה 59 להלן.

לתשומת לב מועטת בספרות המחקר,¹⁰ חשיבות רבה לחקר הירושלמי בכלל, ולהבנת דרכי שימושם של עורכי הירושלמי במקורות שעמדו לרשותם בפרט.

כרגיל, הסוגיות המצוטטות משקועות באמצע הסוגיות המצטטות (או שהן באות אחריהן), אולם דרושה זהירות רבה כדי לקבוע בוודאות שסוגיה מסוימת השתמשה בסוגיה אחרת, שהרי מיקומה של סוגיה אינו יכול להוכיח אם צוטטה על-ידי סוגיה אחרת.¹¹ אפשר, למשל, שסוגיה המצויה בתוך סוגיה אחרת התפתחה שם במקורה, ולא הובאה ממקום אחר.¹² בעיה נוספת נובעת מן העובדה, שבמקרים רבים רק חלק של הסוגיה המצוטטת דרוש במישרין לסוגיה המצטטת (גם אם שאר הסוגיה ממלא שם תפקיד כלשהו¹³). במקרים כאלה, אפשר שסוגיית המסגרת המקורית הביאה רק את הקטע הדרוש לה, ואילו שאר הסוגיה הועתק אגב קטע זה בשלב מאוחר יותר (על-ידי

10 ראה בעיקר לוי (לעיל, הערה 2); רא"ש רוונטל, "דקדוקי עניות". קובץ לזכרו של אליעזר שמיר ז"ל, שדה-אליהו תשי"ח (ערך: ש' אש), עמ' 147, הערה 59; מ' עסיס, סוגיות מקבילות בירושלמי (להלן: עסיס, סוגיות מקבילות), עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשל"ו, עמ' 55-56 ('דרך התלמוד לעיתים, לצטט סוגיות שלמות הדרושות לו במקו' אחר', עמ' 56 [אולם לעצם העניין ראה: רייצ דינר, חידושי הריצ"ד, ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' רלא, וצ"ע]), עמ' 67; ל' מוסקוביץ, 'לישן מתניא', אסופות, ח (תשנ"ד), עמ' לה, הערה 42; והשווה לעיל, הערה 4.

11 לפעמים, למשל, סוגיה שלמה מובאת בעקבות סוגיה אחרת, והסוגיה השנייה מציעה אסמכתאות לדברי חכם שצוטטו בסוף הסוגיה הראשונה (ראה, למשל, הדוגמאות שנדונו על-ידי עסיס, סוגיות מקבילות, סוף עמ' 56 וריש עמ' 136). במקרים כאלה, ייתכן מאוד שהסוגיה השנייה נשנתה מתחילה במקום אחר, ומשם הובאה להקשרה החדש על-ידי העורכים (כדברי עסיס, שם). אלא שלענייננו, אין לדון סוגיות כאלה כסוגיות מצוטטות, כיוון שסוגיות המסגרת אינן משתמשות בהן.

12 כך, למשל, בדיגרסיות מכוונות, שבהן נושא שעלה בדרך אגב בסוגיה הראשית נדון עכשיו לגופו, והופך לנושאה העיקרי של הסוגיה (ראה, למשל: ברכות פ"ח ה"א [יא ע"א], שורה 48 ואילך, ומקבילה [והשווה: מוסקוביץ (לעיל, הערה 6), עמ' 31]; שבת פ"ח ה"א [יא ע"א] שורה 54 ואילך; ועוד). כמו כן, יש שמקור תנאי מובא עם דין פרשני קצר, כדי לפשוט בעיה או להקשות קושיה (כגון: 'נשמעינה מן הדא' - [מקור תנאי] - 'מה אנן קיימין... אלא כי נן קיימין...'; 'והא תנינן... אית לך מימר'... [אלא]...'; ראה דוגמאות אצל לוי (לעיל, הערה 2)). במקרים כאלה, אפשר שהמקור התנאי נדון מתחילה במסגרתה של הסוגיה שבה הוא מופיע לפנינו, ואין כאן ציטוט של סוגיה שנשנתה במקורה במקום אחר.

13 כפי שקורה כרגיל בסוגיות המצוטטות (לסיבות שציטטו סוגיות כאלה במלואן, ראה עוד להלן).

סופרים ומעתיקים).¹⁴ עוד ראוי לציין, שאין מינוח המשמש באופן בלעדי להצעת סוגיות מצוטטות, שנוכל להשתמש בו כקריטריון בטוח לזיהוי של סוגיות כאלה.¹⁵ עם זאת, נראה שבכמה מקרים (כגון אלו שיידונו להלן) ניתן לקבוע במידה רבה של סבירות, שסוגיה מסוימת אכן צוטטה בשלמותה על-ידי סוגיה אחרת שהשתמשה בה.¹⁶ נביא עתה דוגמאות אחדות של סוגיות מצוטטות; בסוף נדון בקצרה במשמעות התופעה, וננסה לעמוד על השלכותיה לחקר עריכת הירושלמי. יש שסוגיה אחת מביאה סוגיה אחרת, מפני שנוקקה למימרה אמוראית המצויה

לעתים רחוקות, כמובן, הסוגיה המצטטת מסייעת בסוגיה המצוטטת כולה, או בחלקים נרחבים ממנה; ראה, למשל, להלן, דוגמה 2 (והערה 32).

14 ראה, למשל, ב"ק פ"ג ה"ד (ג ע"ג), שורה 49 ואילך. לוי (עמ' 15, הערה 3 [המשך מן העמוד הקודם]; והשווה פירושו לסוגיה עצמה, עמ' 78) הציע, שהסוגיה המתחילה משורה 52 צוטטה על-ידי ר' אחא, אף-על-פי שלא נזקק אלא לברייתא שבסופה (שורות 58-59), כנראה, מפני שמשם הכיר ברייתא זו. ברם, פירוש זה קשה: אם הסוגיה אינה מוסיפה כלום, לשם מה הביאה ר' אחא? אפשר אפוא שר' אחא הביא רק את הברייתא, ובשלב מאוחר יותר הועתקה סוגיה על ברייתא זו ממקום אחר (אולי מתלמוד אחר? השווה ר"ש ליברמן, תלמודה של קיסרין, ירושלים תרצ"א, עמ' 28, הערה 6, שם היא שייכת, על-ידי המעתיקים (וראה גם רייצ דינר, חידושי הריצ"ד, ג, ירושלים תש"ן, תלח, טור ב, סד"ה 'על שיטתהוין'. והשווה ז"ו רבינוביץ, שערי תורת ארץ-ישראל, ירושלים ת"ש, עמ' 468). וכיוצא בזה כשסוגיה אחת מובאת אחרי סוגיה אחרת, והסוגיה הראשונה נוקקה רק למימרה שבתחילת הסוגיה השנייה, והשאר אינו שייך שם כלל (והשווה, למשל: עסיס, סוגיות מקבילות, עמ' 115, וכאפשרות השנייה שהעלה שם). מכאן אף נובע, שרוב הסוגיות שיידונו להלן הובאו משום סופן (או אמצען); השווה רוונטל (לעיל, הערה 1), עמ' 159 ואילך.

15 לשונות ההפניה בירושלמי (גם המונחים הפותחים את הסוגיות המצוטטות [כגון: 'כיי דתנינן תמן', 'יבא כהדא'], או המקשרים בין סוגיות אלה לבין הסוגיות המצוטטות [כגון: 'וכא'], משמשים על-פי רוב להצעת מימרות בודדות. ברור, עם זאת, שהטרמינולוגיה יכולה לסייע בזיהוי סוגיות מצוטטות. ראה, למשל, בהערה הבאה.

16 כך, למשל, סביר להניח שסוגיה מסוימת צוטטה במלואה (ולא הועתקה אגב חלק ממנה), כשניתן היה להסתפק בציוטט מימרה בודדת שבה (בצורה השונה מזו המצויה לפנינו), במקום להביא את הסוגיה המצוטטת במלואה (מעין העיקרון של *lectio difficilior*); ראה, למשל, להלן, הערה 20, וליד הערה 23. כמו כן, יש שהטרמינולוגיה מצביעה על כך, שבעלי הסוגיה הראשית אכן ציטטו סוגיה שלמה (ראה, למשל, השימוש במונח 'יבא כהדא' - מונח להצעת מקור ספרותיו להלן, דוגמה 3; ואכמ"ל בזה.

שם (והסוגיה המצטטת ביקשה להציג מימרה זו במסגרת 'סוגייתית' דווקא¹⁷):

1. ברכות פ"ו ה"א (יא ע"א)

א

רב חונא אמר שלשה שאכלו זה בפני עצמו וזה בפני עצמו וזה בפני עצמו ונתערבו מזמנין... רבי יונה על הדא¹⁸ דרב חונא הטביל שלשה איזובות זה בפני עצמו וזה בפני עצמו וזה בפני עצמו ונתערבו מזה בהן... אין תימר אין למידין אוזב מברכה, ואנן חזינן¹⁹ רבנן קיימין בסוכה וילפיין מטיט הנרוק, כיי דתנינן תמן²⁰:

17 ראה לעיל, הערה 13, וכן להלן.

18 במובן 'על דעתיה ד-' (שהוא הסגנון הרגיל בכגון זה). ואמנם, הרש"ס גורס 'על דעתיה' (במקום: 'על הדא'), אולם גרסתו נראית חשודה כהגהה מן דעת, שהרי גרסתנו ('על הדא') מקוימת עליידי כ"י ד והרמב"ן (בחידושו לברכות נ ע"א [מהדורת וינברגר, עמ' מא]). ועוד, שהביטוי 'על הדא' במובן 'על דעתיה' מצוי במקומות אחרים בספרות חז"ל הארץ-ישראלית, בעיקר במדרשים (השווה, למשל, ר"ח אלבק, מבוא לבראשית רבא, ברלין תרפ"ט, עמ' 27, ושם נסמן; ו"יר ו, ג [מהדורת מרגליות, ירושלים תשל"ב, עמ' קלב]; שם, יג, ה [שם, עמ' רפה]; ועוד), אך גם בירושלמי (ראה: ברכות פ"א ה"א [ב ע"ד], שורה 5 [על הא'; כ"י ר: 'על הדא', והשווה: א' טל, 'בירורים בארמית של ארץ-ישראל', לשוננו, מד (תש"ס), עמ' 54 - קטע זה מקביל לפסקה בניסוח דומה בבר[ו]; שבועות פ"ח ה"א [לח ע"ג], שורה 22).

19 צ"ל: 'חמיינן', וכעין זה בכ"י ד ובאחדים מן הראשונים (עיין אהבת ציון וירושלים, מהדורת ב' רטנר, וילנא תרס"ט [ירושלים תשכ"ז; להלן: אהבת ציון וירושלים], ברכות, עמ' 161-162 [ואפשר להוסיף על הציונים שם]). בדרך כלל, הביטוי 'אנן חמיינן רבנין' מציין את התנהגותם היום-יומית של החכמים (דוגמאות: מ' קוסובסקי, אוצר לשון תלמוד ירושלמי, ג, עמ' 676א-ב), ולא דיונים הלכתיים-אקדמיים, כבדוגמה שלפנינו, אולם המונח מתפרש בהוראה שלפנינו גם בשתי סוגיות אחרות בירושלמי; ראה: ביצה פ"א ה"א (ס ע"א), שורה 56 ואילך, ומקבילות (וראה: תלמוד ירושלמי מסכת ביצה, עם פירוש ר' אלעזר אזכרי, מהדורת י' פרנצוס, ניו-יורק תשכ"ז, עמ' 33, ד"ה ואם זה); כתובות פ"א ה"ו (כה ע"ג), שורה 43 (כהגהתו הנכונה של רבינוביץ, שערי תורת ארץ-ישראל, עמ' 378 [והשווה הניר]).

20 בכ"י ד ובאחדים מן הראשונים (ראה: אהבת ציון וירושלים, שם): 'דתנינן תמן', והיא היא (השווה: ל' מוסקוביץ, 'סוגיות מקבילות ומסורת-נוסח הירושלמי', תרביץ, ס [תשנ"א], נספח ב, עמ' 543, הערה 3). יש לציין, שאפילו נניח שבשלב כלשהו הסתיימה הסוגיה ביזאנן חמיינן... מטיט הנרוק', בלי לפרט היכן מצאנו כדבר הזה (וה"כ"י דתנינן תמן' וכו') נוסף בשלב מאוחר

ב

הרחיק את הסיכוך מן הדפנות שלשה טפחים פסולה. הא פחות מיכן כשירה. מהו לישן תחתיו? התיב רבי יצחק בן אלישיב, הרי טיט הנרוק משלים במקוה ואין מטבילין בו! אף הכא, משלים בסוכה ואין ישינין תחתיו.

כאן, הסוגיה הראשונה מביאה את הסוגיה השנייה מפני שההשוואה שנערכה שם משמשת כתקדים, ובכך מעניקה לגיטימציה, לאנאלוגיה שבשלב א. עיקר מקומה של סוגיה ב הוא במסכת סוכה (על משנת 'הרחיק את הסיכוך' וכו'), וסוגיה זו אכן מופיעה שם כלשונה כאן.²¹ ואף-על-פי שאפשר היה להימנע מהבאת הסוגיה המצוטטת בשלמותה ולהציע את הסוגיה הראשית בצורה שוטפת ו'קריאה' יותר, על-ידי הפניה (פאראפראסטית)²² למימרה של ר' יצחק בר אלישיב (כגון: 'ואנן חמינן רבנין... כיי דמר ר' יצחק...'), כמקובל במקומות אחרים בירושלמי,²³ נראה שהעדיפו להביא את סוגיה ב במלואה, מפני שהיא מבחירה את רקעה וכוונתה של מימרתו של ר' יצחק בן אלישיב.

יותר; השווה דברי ליברמן שצוינו להלן, בסוף הערה 23), אין זה סותר את טענתנו שסוגיה ב היא סוגיה מצוטטת. שהרי אותו עורך מאוחר שהחליט להוסיף את סוגיית סוכה אכן שילבה כחלק אינטגרלי במשא ומתן של הסוגיה הראשית, על-ידי תוספת המונח 'כיי דתנינן תמן'. - ל'כיי דתנינן תמן' (או 'דתנינן תמן') שמציע משנה עם דברי אמוראים הדנים בה או מפרשים אותה, ראה, למשל, ברכות פ"א ה"א (ב ע"ג), שורה 2-3 (בגרסת כ"י ל קודם הגהה); חגיגה פ"ג ה"ב (עט ע"א), שורה 57; ועוד.

21 רטנר (אהבת ציון וירושלים, ברכות, שם, וסוכה, עמ' 79) מעיר, שכמה ראשונים מביאים את הסוגיה מברכות, ולא מסוכה, אבל אין להסיק מכך שהסוגיה לא הייתה לפנייהם בסוכה; הם הביאוה מברכות, כדי להוכיח שר' יצחק בן אלישיב דן באוויר סוכה (שהיא הנקודה שביקשו להוכיח מן הירושלמי).

22 שהרי דברי ר' יצחק אינם מוסבים ישירות על המשנה, ובלו הצעת הרקע ה'סוגיית' לדבריו אין הם מובנים.

23 ראה, למשל, פרנקל, מבוא, לו ע"א, לו ע"ב (בקשר להפניות לחומר תנאי; אך ראה ביקורתו של יה"ש, החלוץ, יג [תרמ"ט], עמ' 11); אלבק, מבוא, עמ' 563. ראה גם ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 338, ד"ה מתניתא; וראה בספרות שצוינה לעיל, הערה 2.

2. עירובין פ"א ה"א (יח ע"ב) (ומקבילה²⁴):

א

רבי אחא רבי חנינא בשם כהנא <אין²⁵ הלכה כרבי יודה. דלא כן מה אנן אמרין, רבי יודה וחכמים תהא הלכה כרבי יודה?! - אלא בגין דאמר רבי יעקב בר אידי בשם רבי יהושע בן לוי: הלכה כדברי המיקל בהילכות עירובין.

ב

ואמר רב נחמן בר יצחק²⁶ בשם רבי יהושע בן לוי הלכה כרבי יוחנן בן נורי.²⁷ ומקשינן עליה: לא כן אמר רבי יעקב בר אידי בשם רבי יהושע בן לוי הלכה כדברי המיקל בהילכות עירובין?!...²⁸ סברין מימר יחיד אצל יחיד הא יחיד אצל חכמים לא. אתא רבי יעקב בר אחא רבי יעקב בר אידי בשם רבי יהושע בן לוי, הלכה כרבי יוחנן בן נורי ואפילו חכמים (ה)חלוקין עליו.

ג

ו כ א תהא הלכה כרבי יודה ואפילו חכמים (ה)חלוקים עליו²⁹... <לפום כן

24 עירובין פ"ו ה"ב (כג ע"ב), שורה 29 ואילך (בדפוס ונציה; בגוף כ"י ל, הסוגיה מקוצרת בגרש, והיא מועתקת בגיליון על-ידי מגיה כתב-היד [עם מספר שינויי נוסח קלים לעומת גרסתנו בפ"א]).

25 כך בגוף כ"י ל, במקבילה, וברמב"ן, ובצ"ל; ראה: ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 218.

26 צ"ל: 'רב יצחק בר נחמן'; ראה: ליברמן, הירושלמי כפשוטו, שם (והשווה: זוסמן, נזיקין, עמ' 131-132, הערה 179).

27 שסובר (משנה עירובין ד, ה) שמי שישן בדרך ולא ידע שחשכה, יש לו אלפיים אמה לכל רוח (ואילו החכמים, שם, מחמירים יותר).

28 ההמשך, שעליו דילגתי כאן, מיותר, ויש למחקו; השווה: ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 218.

29 נראה שמשפט זה ממשיך את התירוץ שבסוף שלב א, כפירוש הראשון ב'פני משה' (עיין שם); לפי זה, צריך לומר שנסתרסו השורות להלן (כהגהת רבינוביץ, שערי תורת ארץ-ישראל, עמ' 187, והשווה ספר ניר). ואף-על-פי שגרסתנו מקוימת על-ידי הרמב"ן (בחידושו לעירובין ספ"ד [מהדורת הרש"ר, עמ' תקצו]), הגהת רבינוביץ נתמכת הן על-ידי תוכן הסוגיה (כדברי ספר ניר למקום; עיין שם), והן על-ידי המינוח, שכן הלשון 'לפום כן צריך מימר' בא, כרגיל, לדחות 'הוה אמינא' מוטעית המוצגת לפני כן, ואין דבר כזה בסוגיינתנו ('סבר כהנא כהדא

צריך מימר אין הלכה כרבי יודה.³⁰

ברור, שסוגיה ב לא נשנתה כאן במקורה, אלא במקום אחר – ככל הנראה, על משנה עירובין ד, ד³¹ – והובאה לכאן בגלל המימרה שבסופה, המסייעת לתירוץ שבסוגיה המצטטת (שליבים א ו-ג³²).

לפעמים סוגיה מסוימת מביאה סוגיה אחרת מפני שנזקקה לאמרה סתמית (או אמרה ספק־סתמית)³³ המצויה שם, כגון

3. נזיר פ"ב ה"ה (נב ע"א):

א

רבי מנא בעי קומי ר' יודן, אמ' הרי עלי קרבן נזי' (ועתיד לזוור),³⁴ בשעה שנזיר סתם, מגלח בין נזיר שכבר גזו(יר) בין נזיר שעתידי לזוור.³⁵ פירש? י י ב א כ ה ד א:³⁶

דשמואל', כפשוטו, רק מציין את טעמו של כהנא – ובעצם, מתרץ את קושיית הסוגיה בשליבים א ו-ג. ודוק עוד, שסגנון הירושלמי לפי הגהת רבינוביץ מצוי גם במקומות אחרים (ראה ברכות פ"ב ה"ד [ד ע"ד], שורה 24 ואילך; דמאי פ"ה ה"ט [כד ע"ד], שורה 55 ואילך). על-כל-פנים, אפילו אם נקבל את הפירוש השני ב'פני משה' (השווה 'קרבן העדה'), שלב ב הוא סוגיה מצוטטת (אלא שלפי פירוש זה, שלב ג לבדו מהווה את סוגיית המסגרת).

30 כהגהת רבינוביץ שנוכרה בהערה הקודמת.

31 אולם דווקא שם אין היא מופיעה לפנינו, כי אם בפ"ו (מקוצרת, כאמור, בגרש), ושם הקשר בינה לבין הדיון המקומי הוא רופף ביותר (השווה 'פני משה', שם, וליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 306).

32 ראה לעיל, הערה 29. ונראה שהביאו את סוגיה ב במלואה, מפני שהמשא ומתן שבה מוכיח, שהכלל ש'הלכה כדברי המיקל בהלכות עירובין' יכול לתפוס אפילו כשרבים חולקים עליו (כפי שטענו בסוגיה א).

33 ראה לעיל, הערה 6.

34 תיבות אלו מיותרות (והן כנראה באשגרה מלעיל, שורה 31), וכבר מחקו 'פני משה' ו'קרבן העדה', וכן בדפוסים החדשים של הירושלמי (ניסיונו של הניר ליישב את הדברים בלי הגהת דחוק מאור).

35 עיין לעיל בסוגיה.

36 הניר פירש, שהפשטותא כאן היא מדברי ר' יודן, אולם לפי 'פני משה', מן ההמשך 'קאמר הש"ס': וקשה להכריע (ולמעשה, אין הדבר משנה לפנינו; השווה לעיל, הערה 6).

ב

רבי לוי בר חייתה בעי, כתב לה דין ודברים אין לי בנכסיך העתידין ליפול לך, מה הן? ויש אדם מתנה על דבר שלא בא לעולם?

אף כאן ברור, שסוגיה ב לא נשנתה כאן במקורה, אלא במקום אחר, ואכן, הסוגיה מופיעה בכתובות פ"ט ה"א (לב ע"ד), ששם היא שייכת (שכן דנו שם בויתורי הבעל בנכסי אשתו³⁷). ואף-על-פי שניתן היה להציע את התשובה 'יש אדם מתנה על דבר שלא בא לעולם?' בלי לצטטה מתוך סוגיה ערוכה,³⁸ ועל-ידי זה להציע את הסוגיה הראשית בצורה שוטפת ו'קריאה' יותר, העדיפו עורכי סוגייטנו (או ר' יודן) את דרך ה'שתילה', מסיבות שתבררנה בהמשך. ודומה לזה בדוגמה הבאה:³⁹

4. ר"ה פ"א ה"א (נו ע"ג):

א

רבי בון בר חייה בעי שלמה שנתו בעצרת איפשר לומר הוא אינו כשר ועובר?⁴⁰
כ ה ד א:

ב

לא ילין חלב חגי עד בקר.⁴¹ ואימורי חול קריבין ביום טוב? אמר רבי אבהו קיימתיה בשחל ארבעה עשר להיות בשבת. <רבי⁴² יונה⁴³ בעי אם בשחל ארבעה

37 עניין זה נידון במשנה שם, אולם הסוגיה עצמה אינה מוסכת ישירות על המשנה.

38 השווה, למשל: פסחים פ"ג ה"ג (ל ע"א), שורה 52 ואילך; כתובות פ"ט ה"א (לב ע"ד), שורה 20-21; וראה לעיל, הערה 16.

39 לאפשרות שדוגמה זו אינה שייכת לקטגוריה האמורה, מפני שהמימרה שבסוף הסוגיה (שבגללה הביאתה סוגיית המסגרת) היא מימרה אמוראית (ולא סתמית), ראה להלן, הערה 44 (ולעיל, הערות 6, 33).

40 כוונתה המדויקת של שאלה זו אינה ברורה כל צורכה, אף-על-פי שכיוונה הכללי מובן (ראה המפרשים).

41 קטע זה מתפרש כדברי הר"ש ליברמן, הירושלמי כפשוטו (עמ' 469), בעקבות גיליון הש"ס (עיין שם).

42 ההשלמה היא על-פי המקבילה בפסחים פ"ו ה"א (לג ע"ב), וכן הוא בקטע גניזה לסוגייטנו (ל' גינצבורג, שרידי הירושלמי, ניו-יורק תרס"ט, עמ' 140); נראה שקטע זה נשמט על-ידי הדומות.

43 בקטע הגניזה (שם): 'ר' יוסה'.

עשר להיות בשבת < אין חגיגה באה עמו! אמרה תורה⁴⁴ הקריבהו מבעוד יום שלא יבוא לידי בל תלין.

ג

והכא הקריבהו מבעוד יום שלא יבוא לידי בל תאחר. אמר רבי חנינא אילו עבר והביא שמא אינו כשר. מאחר שאילו עבר והביא כשר עובר.

ברור שסוגיה ב לא נאמרה כאן במקורה, אלא במקום אחר, ואכן, סוגיה זו מופיעה גם בפסחים פ"ו ה"א (לג ע"ב), שורה 15 ואילך, שלשם היא שייכת.⁴⁵ כאן הביאה עורכי הסוגיה הראשית (= שלבים א ו-ג⁴⁶) משום סופה ('אמרה תורה' וכו'), כדי לפשוט את הבעיה שבשלב א.

כעת אפשר לסכם. ראינו את אחת מטכניקות העריכה הנקוטות בירושלמי - ציטוט סוגיות על-ידי סוגיות אחרות, כאשר הסוגיה המצוטטת מ ש ת מ ש ת בסוגיה המצוטטת, שממלאת תפקיד כלשהו במשא ומתן של הסוגיה המביאה אותה (כגון אישוש קביעות, פשיטת בעיות וכדומה). הסוגיות המצוטטות אינן שונות משאר סוגיות הירושלמי משום בחינה שהיא, ואמנם, הסוגיות שראינו (ואחרות שכמותן) מצויות במקומות אחרים בירושלמי כסוגיות 'עצמאיות'.⁴⁷ סוגיות מצוטטות (בטוחות) נדירות

44 ר' משה מרגליות פירש ב'פני משה' ו'מראה הפנים' לסוגיית פסחים, שמשפט זה הוא חלק מדברי ר' יונה, אך אפשרי, שר' יונה רק הקשה, והתירוץ הוא מסתם תלמוד.

45 אין הוכחה שזה עיקר מקומה, כיוון שהסוגיה אינה מוסבת ישירות על המשנה (ראה לעיל, הערה 41).

46 שלב ג מצוי לפנינו גם בפסחים, אבל ברור שהועתק לשם מר"ה בטעות (השווה המפרשים לפסחים, וכן ר"ש ליברמן, על הירושלמי, ירושלים תרפ"ט, עמ' 16, וליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 470; דברי אלבק, מבוא, עמ' 499, תמוהים מאוד).

47 לדוגמה 2 ראה לעיל. ראוי להוסיף, שלא מצאנו שום סוגיה מצוטטת שניתן לקבוע בוודאות, כי מקורה בעריכה שונה של הירושלמי (השווה: מוסקוביץ [לעיל, הערה 6], עמ' 61 [ועוד]; וראה גם לעיל, הערה 14). אלא שאין להסיק הרבה מכך, הן מפני שסוגיות מצוטטות נדירות, והן מפני שאפשר שחל תהליך של 'איחוד מסורות' מבחינה טקסטואלית בסוגיות כאלה (השווה להלן, הערה 54).

באופן יחסי,⁴⁸ שהרי הירושלמי נוטה לקצר ולהסתפק ברמזיות קצרות בכגון זה. עם זאת, נראה שהסוגיות הללו מגלות יותר מטפח על דרכי עריכתו של הירושלמי מבחינה ספרותית, שהרי מהן אנו למדים, שהירושלמי שלנו (לפחות חלקים ממנו) נערך עריכה ספרותית, ואיננו רק סטנוגרמה של דברי האמוראים⁴⁹ (שהרי קשה להעלות על הדעת, שהסוגיות המצוטטות שולבו בתוך סוגיות אחרות תוך כדי משאם ומתנם ה'חי' של האמוראים). ואמנם, שיטת עריכה זו של 'שתילת' סוגיות בתוך סוגיות אחרות מקרבת אותנו במידה ניכרת לדרכו של התלמוד הבבלי, שם מצאנו סוגיות רבות הבנויות במתכונת דומה⁵⁰ (כגון סוגיות 'תנן התם' ו'הוינן' בה'). ראוי להעיר גם על הסיבות שבעטיין ראו לנכון מחבריהן-עורכיהן של הסוגיות המצוטטות להביא סוגיות אחרות במלואן, גם אם נזקקו במישרין רק לחלק מהן.⁵¹ לעתים נראה שנהגו כך, מפני שהדבר מסייע בהבנתן של המימרות הדרושות לסוגיות המצוטטות.⁵² ואף-על-פי שניתן היה להשיג תוצאה דומה על-ידי הבאה פאראפראסטית של מימרות אלה, אפשר שביקשו בעלי הסוגיות המצוטטות להציג את המימרות בתוך אותן המסגרות שדרכן הם הכירו ולמדו מימרות אלה.⁵³ וכלום ניתן להסיק מכאן, שמימרות האמוראים אכן נשתמרו, נלמדו ונמסרו במסגרתן של הסוגיות המצוטטות, כפי שהן מופיעות לפנינו (אולי בשינויים קלים⁵⁴), בתקופת האמוראים עצמם? ועדיין צריך עיון.

- 48 ועדיין צריך עיון למה. כלום אפשר, שהנטייה להשתמש בסוגיות מצוטטות רווחה רק בקרב חוגים מסוימים של חכמים, או אולי בתקופה מסוימת (ואולי יש הסבר אחר)?
- 49 כפי שטען רי"א הלוי, דורות הראשונים, ב, ברלין-וינא תרפ"ג, עמ' 526 ואילך.
- 50 השווה דברי הרא"ש רזונטל שצוינו לעיל, הערה 10 (והשווה לעיל, הערה 1).
- 51 השווה לעיל, ליד הערה 13.
- 52 ראה, למשל, דוגמאות 1, 4.
- 53 על-דרך הסברו של לוי שגרמו לעיל, הערה 14 (אלא שקשה לקבל הסבר זה במקרה הנדון שם, כאמור). אגב, נראה שנטייית הירושלמי להשתמש ביחידות-דיון שעמדו לו מן המוכן, אף שאינן מתאימות לגמרי להקשרן החדש, דומה לנטייתו להשתמש בניסוחים מושגרים של משפטים וחלקי משפטים בנסיבות דומות ('אשגרת ניסוח'; השווה, למשל: מוסקוביץ [לעיל, הערה 20], נספח ב, עמ' 546, הערה 4).
- 54 שהרי אין הכרח להניח שהסוגיות המצוטטות מציגות את ה*ipsissima verba* של החכמים המובאים שם (גם אם סביר להניח, שאין מדובר בהבדלי ניסוח משמעותיים ומרחיקי לכת); יעידו על כך הוואריאנטים הטקסטואליים הרבים (אך כרגיל קלים) של חומר ירושלמי המצוי בידינו, הן אלה המתועדים בתלמוד עצמו והן אלה המצויים בין עדיי-הנוסח השונים של

במקומות אחדים, אפשר שהובאו הסוגיות המצוטטות במלואן, מפני שביקשו העורכים-המחברים להרחיב ולפתח את תלמודם מבחינה ספרותית.⁵⁵ חשוב לשוב ולציין, שהדבר נעשה על-ידי העברה כמעט מכאנית של הסוגיות המצוטטות למקומותיהן החדשים;⁵⁶ אין כאן התערבות יצירתית פעילה מצד העורכים, אלא בעיקר סידורן של יחידות-דיון הקיימות משכבר, זו לצד זו.⁵⁷ ודומה, ששיטת עריכה זו אופיינית לירושלמי, ומשתקפת בו גם בתחומים אחרים.⁵⁸

התלמוד (ראה מוסקוביץ [לעיל, הערה 20], בכמה מקומות; והשווה מוסקוביץ [לעיל, הערה 6], עמ' 59, ליד הערה 258 [ועוד]). גם העובדה, שנוסחן של הסוגיות המצוטטות וזה לנוסחן במקומותיהן ה'עיקריים' איננה מוכיחה הרבה, כי אפשר שבמשך הדורות חל תהליך של 'איחוד מסורות' מבחינה טקסטואלית בין המקומות השונים; השווה: לעיל, הערה 47; מוסקוביץ [לעיל, הערה 6], עמ' 61, הערה 268.

55 כך נראה, למשל, בדוגמאות 2, 3. אמנם, מקובל בספרות המחקר (ובצדקו) להדגיש את אופיין ה'בלתי-מפותח' של סוגיות רבות בירושלמי (ראה, למשל, את הנסמן אצל מוסקוביץ [לעיל, הערה 6], עמ' 27, הערה 65), אולם ראוי לתת את הדעת גם על התופעה ההפוכה, גם אם נדירה היא.

56 וכן מצאנו, לפעמים, גם בבבלי: השווה רוזנטל [לעיל, הערה 1], עמ' 159-160 (והערה 15 שם). עם זאת, ראוי להבחין בין הסוגיות המצוטטות בבבלי לאלו שבירושלמי, שכן רבות מן הסוגיות המצוטטות (לכאורה) בבבלי מוצעות על-ידי מונחים (כגון 'תנן התם' ו'והיגין בה'), המראים שלפנינו קטע שמקורו במקום אחר, מה שאין כן בירושלמי (השווה לעיל, הערה 15). זאת ועוד: בכמה מקומות בבבלי, סוגיות שהועברו ממקומן העיקרי למקומות אחרים הותאמו להקשריהן החדשים, עד שלא נודע כי באו אל קרבם; ראה, למשל, ד' רוזנטל, "לא איתפרש לן מאי בעי הכא", בר-אילן, יח-יט (תשמ"א), עמ' 155, ועמ' 159, הערה 46; זוסמן, נזיקין, עמ' 106, הערה 198.

57 לפעמים בתוספת דברי קישור מינימאליים בין היחידות השונות.

58 כגון סמיכת סוגיות ממוצא שונה זו לצד זו, בלי לקשר ביניהן בצורה מפורשת (ליברמן [לעיל, הערה 14], עמ' 23); 'חילופי-חוליות' בסוגיות הירושלמי (ראה, למשל, מוסקוביץ [לעיל, הערה 6], עמ' 27, ועמ' 59, הערה 258); ואולי (כנראה?) העברת מקבילות לכל המקומות הרלוואנטיים (ראה להלן), מבלי לקשרן בצורה מפורשת עם הדיון העיקרי. השווה זוסמן, סוגיות, עמ' 9: 'פעולת העריכה האחרונה - במייד בירושלמי [ההדגשה שלי] אינה פעולת יש מאין אלא שלב נוסף ורופף למדי בעיבודו של חומר מגובש למדי' (כמובן, איננו טוענים שזוהי שיטת העריכה היחידה הנקוטה בירושלמי, אלא רק ששיטה זו הייתה מקובלת).

מציאותן של סוגיות מצוטטות בירושלמי מעלה הרהורים גם בקשר להתהוותן של הסוגיות המקבילות שבתלמוד זה. כפי שראינו, הסוגיות המצוטטות בירושלמי הריהן, ביסודו של דבר, סוגיות מועברות, שנשנו במקורן במקומות אחרים, משם הועברו בלי שינוי לסוגיות אחרות.⁵⁹ ומעתה יש לשאול: כלום ניתן ללמוד מתופעה זו, שיש לתת יותר משקל לאפשרות, שההעברות בירושלמי אינן עניין לתולדות הנוסח וההעתקה בלבד, אלא לפחות מקצתן משקפות את דרכי היצירה והלימוד שהיו קיימות בתקופת האמוראים עצמה?⁶⁰ ועדיין צריך עיון.

59 נכון אמנם שסוגיות מצוטטות שונות מהעברות אחרות, בכך שהסוגיות המצוטטות שולבו פונקציונאלית בתלמוד, מה שאין כן במקבילות אחרות (שברבות מהן לא יורגש חסרונן כלל אם נשמטו, כפי שאכן קרה בהרבה מקומות [כנראה באשמת המעתיקים]). עם זאת, אין להעלים עין מן המכנה המשותף לשני סוגי ההעברות הללו; בשניהם הועברו סוגיות שלמות, אף-על-פי שהיה ניתן (ואולי אף היה רצוי) להסתפק בפחות מכך (וראה בהערה הבאה).

60 השווה אלבק, מבוא, עמ' 504 (יש שהועברו [הסוגיות הכפולות] על ידי בעלי התלמוד עצמם [ההדגשה שלי]); זוסמן, נזיקין, עמ' 91, הערה 156 (אולם נראה שרוב הדוגמאות שהביא שם [ד"ה 'ערלה פ"א'] מוכיחות רק שמירות בודות, ששייכות באותה מידה במספר מקומות, עשויות היו להתגלגל ממקום למקום ומהקשר להקשר, אבל לא סוגיות שלמות עשויות היו להתגלגל למקומות חדשים כשרק חלק קטן מן הסוגיה שייך למקום החדש). ברור, שאין בכוונתי לטעון שכל המקבילות שייכות לקטגוריה זו, שהרי מרבית המקבילות שבהן ניכר בעליל שמקורן בהעתקה מאוחרת ולקויה (כדוגמת הגופים הורים' שהעיר עליהם הר"ש ליברמן, על הירושלמי, עמ' 12 ואילך).